УДК 811.512.145

Р.Т. Сәфәров

БАСТЫРЫЛМАГАН «РУСЧА-ТАТАРЧА ХӘРБИ СҮЗЛЕК»

Статья посвящена неопубликованному «Русско-татарскому военному словарю» Ш. Рамазанова, С. Файзуллина и Х. Каримова, составленному в 1944 г. и хранящемуся в Центре письменного наследия Института языка литературы и искусства им. Г. Ибрагимова АН РТ. Он не был издан по неизвестным причинам. В процессе изучения установлено, какое место занимает данный труд среди других словарей татарского языка, отражающих военную лексику. Анализ рукописи показывает, что словарь был составлен на высоком научном уровне, как лексикографический источник не потерял актуальности и по сей день.

Ключевые слова: татарский язык, лексикография, военный словарь, рукописный словарь.

The article is devoted to the unpublished «Russian-Tatar military Dictionary» by Sh. Ramazanov, S. Fayzullin and H. Karimov, compiled in 1944 and stored in the Center of Written Heritage of the Institute of Language Literature and Art named after G. Ibragimov of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan. During the study it was established what place the manuscript occupies among other dictionaries of the Tatar language reflecting military vocabulary. The analysis of the manuscript shows that the dictionary was compiled at a high scientific level, as a lexicographic source has not lost its relevance to this day and has not been published for unknown reasons.

Keywords: Tatar language, lexicography, military dictionary, handwritten dictionary.

Төрле архивларда бастырылмаган сүзлекләрнең кульязма вариантлары аз түгел. Фарсы кульязмаларының С. Гыйләҗетдинов тарафыннан төзелгән тасвирламасында (3 китапта) сүзлекләргә аерым бүлек багышланган. Беренче китапта – биш, икенчесендә – биш, өченчесендә ике сүзлек кульязмасы тасвирланган. Араларында ике нөсхәдә «Фәрһәнге Җиһангири» («فرهنگ جهانگیری», 1608 ел) кебек 473 һәм 409 битлек аңлатмалы сүзлек [Гилязутдинов, 2002, с. 115; 2006, с. 111], өч нөсхәдә «Лүгате Нигъмәтуллаһ» («لغة نعمة الله»,1540 ел) кебек 227, 152 һәм 177 битлек фарсыча-төрекчә [Гилязутдинов, 2002, с. 116; 2006, с. 112], шулай ук гарәпчә-фарсыча, фарсыча-гарәпчә тәрҗемәле сүзлекләр бар.

Русча-татарча кульязма сүзлекләргә М.Ногман монографиясендә җентекле анализ бирелгән [Ногман, 1969, б. 26–42]. Лексикография бүлеге аспиранты Г.Х. Җамалиева төрле чорда төзелгән гарәпчә-татарча сүзлекләрне өйрәнә башлаган иде. Алар арасында кульязма сүзлекләрнең дә шактый булуы ачыкланды. Кульязма сүзлекләрнең

кайберләренә «Татар лексикологиясе»ндә дә аерым урын бирелгән [Татар лексикологиясе, 2018, б. 47–64].

Урта гасырлардан алып XIX гасыр ахырына кадәрге сүзлекләр баштан ук кульязма формада куллану өчен төзелгән яки күчерелгән булса, XX гасыр башында, аеруча Совет чорының башлангыч елларында басма сүзлекләр аларны бөтенләй кысрыклап чыгара. Шул ук вакытта теләсә кайсы басма сүзлекнең иң элек кульязмасы әзерләнә. Басмага әзерләнеп тә төрле сәбәптән нәшер ителми калган мондый сүзлекләрнең кульязмалары да төрле архивларда саклана.

Күләме ягыннан иң зур һәм фәнни әһәмиятен бүген дә югалтмаган әлеге чыганаклар арасында Н. Исәнбәт тарафыннан төзелгән «Татар теленең аңлатмалы сүзлеге» беренче урында тора дисәк тә ялгыш булмас. Сүзлеккә материал 1950 елларда тупланып беткән була, әмма сүзлек басылмый калган [Хабутдинова, 2024, 301–302]. Шулай ук Галимҗан Ахунҗановның «Татар теленең зур фразеологик сүзлеге» өчен картотека базасы булдыруы билгеле, тик бу материал сүзлек булып басылып чыкмады. Үз вакытында М.И. Скворцов 6 меңнән артык сүзне үз эченә алган «Татарча-чувашча-русча» сүзлек төзегән булган [Дегтярёв, 2024, с. 24–25]. Актуальлеген һаман да югалтмаган әлеге сүзлек кульязма хәлендә саклана.

Гомумән алганда, кульязма сүзлекләрнең әлегә барысы да тел белгечләренә билгеле түгел. Һичшиксез, аларны эзләп табу, махсус өйрәнү, бүгенге көн өчен әһәмиятен югалтмаганнарын бастырып чыгару таләп ителә.

Шушы арада бер хезмәттә дә телгә алынмаган шундый бер кульязма ачыкланды. (Кульязма турында Институтның халык иҗаты бүлеге баш фәнни хезмәткәре И.Г. Закирова хәбәр итте. Аңа чын күңелдән рәхмәт белдерәбез.) Ул Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма мирас үзәгендә саклана һәм «Русча-татарча хәрби сүзлек» дип атала.

Гомумән алганда, хәрби терминологияне тулы бер системага салып тәкъдим иткән лексикографик чыганаклар күп түгел. Шундыйлардан беренче хезмәт буларак 1926 елда Мәскәүдә нәшер ителгән «Кыскача русча-татарча сугыш сүзләре тылмачы»н атарга мөмкин. Сүзлекнең авторлары күрсәтелмәгән. «Аңлаткыч» дип аталган кереш өлешендә аның максатлары түбәндәгечә ачыкланган: «Бу “Русча-татарча сугыш сүзләре тылмачы” ике төрле теләкне күз алдында тотып төзелде: бердән, төрле күчерүчеләр бер үк сүзне төрлечә күчереп бутамасыннар өчен, рус теленнән татарчага устав, сугыш китаплары һәм кулланмалар күчерүчеләргә бер төрле сугыш исемнәре урнаштыру; тылмачның икенче теләге дә рус командирлар составына татар кызылармеецларын сугыш эшенә өйрәткәндә, бигрәк тә мылтык, пулемёт кисәкләре һәм уставлар белән таныштыруда булышлык итү һәм шуның белән бергә русча начар белүче татар кызылармеецларына русча сугыш исемнәрен төшенүне уңайлату» [Краткий русско-татарский…, 1926, с. 6]. Сүзлектән файдалану мөмкинлекләрен

арттыру өчен, һәр тәрҗемә ителәсе һәм тәрҗемә ителгән сүз гарәп графикасында да, кириллица да бирелгән. Мәсәлән:

Ствол كۇبشه (ستۋول) Кӧбшӓ

Р. Ә. Мөгыйновның 2000 елда чыккан «Русча-татарча хәрби терминнар сүзлеге» – татар телендә хәрби терминологияне тәртипкә салу эшендә иң җитди хезмәт [Русско-татарский военный…, 2000]. Ул кораллы көчләрнең барлык төрләрен колачлаган 8 меңгә якын терминны үз эченә ала. Сүзлек бер телдән икенче телгә терминнарның тәрҗемәсен биргән басма гына түгел. Автор сүзлек белән бергә ике телдә хәрби темага кагылышлы мәкаль һәм әйтемнәрне дә туплап тәкъдим иткән. Борынгы заманнардан алып хәзерге көнгә кадәр төрле халыклардагы корал, сугыш киемнәре һәм башка хәрби кирәк-яракларның иллюстрацияләре бирелгән шактый күләмле кушымтасы да игътибарга лаек. Сүзлектә күп кенә катлаулы һәм аңлаешсыз терминнар рус теленнән татар теленә тәрҗемә ителеп кенә калмыйча, кыскача аңлатмалар белән дә тәэмин ителгән. Бу яктан ул аңлатмалы белешмәлеккә якын. Мәсәлән, Б хәрефенә 102 терминның 60 ына татар телендә кыскача билгеләмә бирелә. Шул ук вакытта сүзлек тулылыкка дәгъва итә алмый: кайбер мәкаләләрдә, әдәби формадан тыш, сөйләм-диалектта (вертолёт – вертолёт, боралак) бирелсә, күп кенә киң кулланылган тарихи сүзләр басмада урын тапмаган (меч, кистень һ. б.) [Сафаров, 2015, с. 28].

Безнең тарафтан төзелгән «Татарча-русча хәрби лексика сүзлеге»ндә татар теле беренче планга чыгарылды [Сәфәров, 2017]. Шуның белән бу белешмәлекнең әһәмияте зур. Автор анда Урта гасырлар әдәбиятында, мәкаль-әйтемнәрдә, тарихи романнарда чагылыш тапкан хәрби сүзләрне туплап бирүне максат итеп куйган, шул сәбәпле, рус теле аша кереп, хәзерге татар телендә нигездә үзгәрешсез кулланылган хәрби терминнар бик чикле күләмдә теркәлгән. Сүзлектәге берәмлекләрнең тематикасына килгәндә, анда сугыш кораллары һәм корал төрләренең атамалары, аларның аерым өлешләрен, детальләрен, саклау савытларын белдергән сүзләр; саклану киемнәре һәм аларның аерым өлешләрен тәгъбирләгән берәмлекләр; төрле хәрби берләшмәләр, сугышчыларның исемнәре; гаскәр башлыкларының атамалары; сугыш мәйданының аерым эпизодларын, хәрби символларны белдергән берәмлекләр; әсирләрне тасвирлауга бәйле лексика һәм хәрби өлкәгә караган башка шундый сүзләр алынган. «Татарча-русча хәрби лексика сүзлеге»ндә күптәнге чорларда формалашып, һәр дәвердә яңа берәмлекләргә байый-байый, хәзерге татар телендә хәрби тематикага бәйле лексик системаны тәшкил иткән бай материал, аеруча искергән һәм искереп бара торган берәмлекләр барланган һәм анализлап тәртипкә салынган [Сабитова, 2019, б. 171].

2023 елда Халыкара төрки академия (Казакъстан Республикасы, Астана шәһәре) инициативасы белән күптелле терминологик сүзлекләрнең кульязмалары әзерләнде. Шулар арасында хәрби

терминология сүзлеге дә бар. Сүзлек күптелле белешмәлек рәвешендә төзелгән, аның нигезен инглизчәдән азәрбайҗан, башкорт, казакъ, каракалпак, кыргыз, татар, төрек, төрекмән һәм үзбәк телләренә тәрҗемә ителгән 5 меңнән артык термин тәшкил итә. Шулай ук барлык терминнар рус телендә дә бирелгән. Әлеге белешмәлекне кәгазьдә бастыру планлаштырыла.

Алда әйтеп узганча, Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының «Мирасханә» язма мирас үзәгендә Ш. Рамазанов, С. Фәйзуллин һәм Х. Кәримов тарафыннан төзелгән «Русча-татарча хәрби сүзлек» кульязмасы саклана. Кульязма А4 форматындагы кәгазьгә машинкада басылган, ике папкадан гыйбарәт. 200 битлек беренче папкага А хәрефеннән башлап О хәрефенә (*отбив* сүзенә) кадәр сүзләр [52 нче ф., 1 нче тасв., 233 нче сакл. бер.], 243 битлек икенче папкага О хәрефеннән башлап Я хәрефенә кадәр сүзләр, шулай ук ике кушымта: «Сокращения – Кыскартмалар» һәм «Команды – Командалар» кергән [52 нче ф., 1 нче тасв., 234 нче сакл. бер.]. Ике папканың да тышында эш 1944 елның 17 августында тәмамланган дип язылган.

Кульязманың титул битендә бастыру нәшрияты буларак «Татгосиздат» күрсәтелгән. Димәк, сүзлекне дәүләт нәшриятында бастыру планлаштырылган булган. Титул биттән соң кулдан зәңгәр кара белән язылган ике генә битлек «Сүз башы» килә. Анда авторлар сүзлеккә 10 меңләп сүз-термин кергәнен, аның күләме чикле һәм кыска булганын билгеләп үтәләр. Шунда ук сүзлекнең төзелешенә карата кыскача белешмә бирелгән, кайсы авторның нинди хәрефләргә башланган сүзләр кергән өлешне төзүе күрсәтелгән.

Алга таба кульязмада профессор Х. Мөштәринең «Хәрби сүзлек» турында рецензия»се беркетелгән: башта ике ягына да зәңгәр кара белән өч дәфтәр битенә язылган варианты, аннары шул ук текстнең машинкада басылган күчермәсе. Кыска гына керештән соң Х. Мөштәри кульязмадагы кимчелекләргә туктала. Ахырда сүзлек «аз гына төзәтмәләр кертү белән басарга яраклы», дигән нәтиҗә ясый [Русско-татарский военный…, 1944, с. 6].

Кульязма тексты яхшы укыла. Һәр биттә диярлек авторларның (бәлки, шулай ук бәяләүченендер) зәңгәр кара белән төзәтмәләре һәм өстәмәләре бар.

Сүзлекнең эчке структурасына килгәндә, ул бүген дә актуальлеген югалтмаган терминологик сүзлекләр калыбында төзелгән. Баш сүзләр (вокабулалар) баш хәрефләрдән алфавит тәртибендә урнаштырылган. Төп терминга караган аналитик формалар, терминологик сүзтезмәләр, төр терминнары шул вокабула астында оялап бирелгән, төп терминнар тире белән күрсәтелгән:

СТОЛКНОВЕНИЕ – бәрелешү, бәрелеш.
– АЭРОПЛАНОВ – аэропланнар бәрелешү.
– ПОЕЗДОВ – поездлар бәрелешү.
– С ПРОТИВНИКОМ – дошман белән бәрелешү.

Күп очракта юл хәрефләре белән бирелгән татар эквивалентларыннан соң кыек җәяләр эчендә кыскача гына аңлатмалар да урнаштырылган:

ШЛЕМ – шлем /баш киеме/.

ШЛЮС – шлюс /атлы гаскәрләрдә – ияр өстендә нык утыруга ирешү өчен иярне тезләр һәм бот итләре белән кысу/.

ЭСКАДРИЛЬЯ – эскадрилья /1/ хәрби корабльләр берләшмәсе; 2/ хәрби операциядә берничә звенодан яки отрядтан торган бүлекчә/.

Сүзлектә аерым сүз төркемнәренең бирелеше хәзерге сүзлекләрдән берникадәр аерыла. Мисал өчен, нисби сыйфатлар 2018 елгы русча-татарча сүзлектә түбәндәгечә бирелә:

авиаторский *прил.* очучы …ы, авиатор …ы
штабной *прил.* штаб …ы; **штабная рота** штаб ротасы
этапный *прил.* этап ...ы

Кулъязмада исә шул ук сүзләр башкача тәкъдим ителгән:

АВИАТОРСКИЙ – авиатор /га бәйләнешле/.

ШТАБНОЙ – штаб /ка бәйләнешле/.

ЭТАПНЫЙ – этап /ка бәйләнешле/.

Татар телендә төгәл эквиваленты булмаган һәм, кагыйдә буларак, изафә конструкциясе белән кулланыла торган рус сыйфатлары XX гасырның беренче яртысында төзелгән күпчелек сүзлектә нәкъ шушындый калыпта бирелеп килгән.

Анализлана торган кулъязма әзерләнгән чорда бөтен сүзлекләрдә дә фигыльләр эзлекле рәвештә *-у*/*-ү* кушымчасы белән, ягъни исем фигыль формасында бирелә. (Совет чорында төзелгән бер генә сүзлектә дә без фигыльләрнең *-мак*/*-мәк* кушымчасы белән бирелгәнен очратмадык):

АРЕСТОВАТЬ – кулга алу, сак астына алу.

БАРАБАНИТЬ – барабан кагу, барабан сугу.

ФОРСИРОВАТЬ – кичү, сугышып үтеп чыгу.

Сүзлек 30 нчы еллар ахырында, аеруча сугыш елларында төзелгән дип фаразлыйбыз. Ул вакытларда рус теленең терминология өлкәсенә йогынтысы аеруча көчле була. Бу хәрби сүзлектән дә яхшы күренә. Күпсанлы русча һәм рус теленә Европа телләреннән кергән терминнар шул килеш татар теле ягында да тәкъдим ителә:

БЛИНДАЖ – блиндаж.

ВИНТОВКА – винтовка.

ГЕНЕРАЛИТЕТ – генералитет.

Шул ук вакытта күп кенә терминнарга татарча синонимнар да бирелә бара:

БАТАЛИЯ – баталия, сугыш, орыш.
ГРАДУС – градус, дәрәҗә.
ДЕЛЕГАЦИЯ – делегация, вәкилләр.

Татар теле ягында калька яки ярымкалька юлы белән ясалган терминнар аз түгел:

АВИАШКОЛА – авиамәктәп.
АВТОСАНИ – авточана.
АЭРОМАЯК – һава маягы.
ВОДОХРАНИЛИЩЕ – су саклагыч.

Бу ысул белән татар телендә яңа терминнар ясауны без уңай бәялибез. Хәзерге татар телендә бигрәк тә узган гасыр башында барлыкка килгән мондый калькаларның шактые әдәби телнең актив кулланыштагы лексикасын тәшкил итә.

Гомумән алганда, хәрби сүзлектә татар теленә яңа кереп барган берәмлекләр саны шактый күп. Вокабулярийның чама белән 80% ын моңа кадәр басылып чыккан сүзлекләргә теркәлмәгән терминнар тәшкил итә дип саныйбыз. Бу беренче чиратта ул замандагы хәрби эшнең яңа баскычка менүе, сугыш ысулларының камилләшүе, коралларның үзгәрүенә дә бәйле. Икенче яктан, сүзлекләрнең арта баруы, сыйфатлары күтәрелә төшү аларны тулырак, төзегрәк итүне таләп итә. Рус теленең көчле йогынтысына аерым игътибар итәргә кирәк. Монда фәнни терминологиянең бөтен өлкәсендә дә рус телле терминология нигез итеп алынганын күз уңында тоту зарур. Шуның белән бергә сүзлек төзүчеләр еш кына, берничә варианттан телдә инде кулланылган яки гарәп-фарсы алынмасын сайламыйча, рус телендәге терминны татар теленә кертүне өстенрәк күрә. Карала торган сүзлектә, мәсәлән, *аптека, больница, власть, группа* дигән сүзләр рус теле ягында да, татар теле ягында да бертөрле бирелә.

Сүзлектә берникадәр традицион татар хәрби лексикасына да урын бирелгән. Мәсәлән:

БАЛЛИСТА – баллиста; мәнҗәникъ.
БЕРДЫШ – айбалта.

Кулъязманың «Командалар» дип аталган кушымтасы аеруча кызык. Анда бүгенге көн күзлегеннән искергән командалар да теркәлгән:

ЗАПРЯГАЙ! – Җигәргә!
ЧУЛКИ СНЯТЬ! – Оекларны салырга!

Мондый командалар тарихи әсәрләрне тәрҗемә иткәндә кулланыла ала. Шул ук вакытта авторларның команда-боерыкларның татарчаларын тәкъдим иткәндә боерык фигыльгә түгел, инфинитивка

аеруча игътибар бирүләре татар теле позициясеннән чыгып түгел, рус теленә ияреп эш итүләрен күрсәтә. Мәсәлән, ЧУЛКИ СНЯТЬ! дигәнне *Оекларны сал!*, хәтта *Оекны сал!* дип, СОМКНИСЬ! дигәнне *Кысылыгыз!* түгел, *Кысыл!* дип, ВСТАТЬ! дигәнне *Торыгыз!* түгел, *Тор!* яки *Бас!* дип кыскартырга һәм боерык фигыль формасында бирергә булыр иде. Шул ук вакытта СТАНОВИСЬ! – Сафка бас! /тезел!/; РАЗВЕРНИСЬ! – Җәел! кебек кайбер очракларда боерык фигыль формасы кулланылган.

Күпчелек командаларга татар эквивалентлары тәкъдим ителгән (ВОЛЬНО! – Ирекле торыгыз!), рус теленнән үзгәртелмичә калган очраклар да бар: ОТБОЙ! – Отбой!; СМИРНО! – Смирно!

Ш. Рамазанов, С. Фәйзуллин һәм Х. Кәримов тарафыннан төзелгән «Русча-татарча хәрби сүзлек» билгесез сәбәпләр аркасында басылмый калган. Ул үз вакыты өчен югары дәрәҗәдә төзелгән белешмәлек булган. Кайбер терминнарның тәрҗемәсен ачыклау өчен аны бүген дә кулланырга мөмкин. Сүзлектәге хәрби терминология хәзерге татар телендәге хәрби терминологиягә тәңгәл килә дип бәяләп була. Хәрби лексиканы өйрәнгән вакытта нәтиҗәләр тагын да ышандырырлык булсын өчен, бу сүзлек материалы һичшиксез файдаланылырга тиеш. Шул вакытта гына әлеге тармак терминнарның үсеш эволюциясен һәм динамикасын ачыграк күзалларга мөмкин булачак. Тулаем алганда, сүзлек – узган гасыр башында, аеруча Совет хакимиятенең беренче елларында татар теленең нинди юлдан үсеп китүен, нинди тенденцияләр өстенлек итүен күзәтү өчен ачык мисалларның берсе. Татар лексикографиясе тарихын тулырак һәм объективрак тасвирлау өчен, телнең хәрби лексикасын билгеле бер чорда теркәгән чыганакларның берсе буларак, ул бәяләп бетергесез зур роль уйный.

Әдәбият

Гилязутдинов С.М. Описание рукописей на персидском языке из хранилища Института языка, литературы и искусства. Казань, Фикер, 2002. 254 с.

Гилязутдинов С.М. Описание рукописей на персидском языке из хранилища Института языка, литературы и искусства. Вып. 2. Казань, 2006. 192 с.

Гилязутдинов С.М. Описание рукописей на персидском языке из хранилища Института языка, литературы и искусства. Вып. 3. Казань, 2007. 288 с.

Дегтярёв Г.А. М.И. Скворцов как лексикограф // Актуальные проблемы лексикографии, терминологии и теории перевода: к 90-летию со дня рождения М.И. Скворцова (1933–1916): материалы Всерос. науч.-практ. конф. «Актуальные проблемы лексикографии, терминологии и теории перевода» (Чебоксары, 25 мая 2023 г.) / сост. и науч. ред. Г.А. Дегтярёв, Э.Е. Лебедев. Чебоксары: ЧГИГН, 2024. 300 с.

Краткий русско-татарский словарь военных терминов (толмач). М., Искра революции, 1926. 180 с.

Ногман Мостафа. XVII–XVIII йөзләрдәге русча-татарча кульязма сүзлекләр. Казан: Казан дәүләт ун-ты, 1969. 112 б.

Русско-татарский военный словарь / Ш. Рамазанов, С Файзуллин, Х. Каримов // Центр письменного наследия ИЯЛИ им. Г. Ибраһимова АН РТ. Фонд

Татарский научно-исследовательский институт языка, литературы и истории (Тат. НИЯЛИ), ф. 52, оп. 1, ед. хр. 233, 234.

Русско-татарский словарь военных терминов / авт.-сост. Р.А. Мугинов. Казань: Татар. кн. изд-во, 2000. 151 с.

Сабитова И.И. «Татарча-русча хәрби лексика сүзлеге» турында (төзүче Р.Т. Сәфәров) // Фәнни Татарстан. 2019. № 1. Б. 171–173.

Сафаров Р.Т. Военная лексика татарского языка. Казань, 2015. 196 с.

Сәфәров Р.Т. Татарча-русча хәрби лексика сүзлеге. Казан: ТӘһСИ, 2017. 112 б.

Татар лексикологиясе: өч томда. Т. III. 2 кис. Казан: ТӘһСИ, 2018. 464 б.

Хабутдинова М.М. Почему не был опубликован первый толковый словарь татарского языка Наки Исанбета? // Теория языка и межкультурная коммуникация. 2024. Выпуск 2(53). С. 291–312.

Сәфәров Ринат Таһир улы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының лексикография бүлеге әйдәп баручы фәнни хезмәткәре, бүлек мөдире